

A Biblia népei - 1. rész

Kik voltak a kánaániták?

A szakirodalom szerint többféle módon határozhatjuk meg azokat a népcsoportokat, amelyeket „kánaáni”-nak nevezünk. A fogalom jelölheti az olyan embereket, akik Kánaán földjén, azaz a mai Izrael, Jordánia, Libanon és Dél-Szíria területén éltek. Ezt a földrajzi egységet gyakran nevezik Levanténak is. A kifejezés utalhat azon népcsoportokra, amelyek kánaáni nyelven beszéltek.

A korabeli írott szövegek tanúsága szerint a kánaáni nyelvnek több dialektusa volt, és rokonságban állt a héber nyelvvel is. Kánaáninak tekinthetjük továbbá azokat az embereket, akiket a korabeli időkben más népcsoportok neveztek így, de legfőképpen azokat nevezhetjük kánaániaknak, akik önmagukat ekként határozták meg.¹

A fogalom eredeti jelentését nem ismerjük pontosan. A kutatók többsége sokáig a sémi kn' szógyökre vezette vissza a kifejezést, amelynek értelmezése: „leigázott”, „legyőzött”. Viszont az újabban előkerült írott emlékek alapján² a szót többen a hurrita (nem sémi nyelv) kinahhu szavából eredeztetik, amelynek jelentése „bíbor ruha”, „bíbor festék”.³ A kifejezés arra a luxuscikknek számító festőanyagra utal, amelyet a kánaáni népek a Földközi-tenger bíborcsigájából készítettek. A „kánaáni” szó ugyanakkor például Ésaías könyvében már „kereskedő” értelemben jelenik meg (Ésa 23,8).⁴ A felsorolt értelmezések mindegyike kapcsolatba hozható a kánaáni népcsoportok valamely sajátosságával: területük nem alkotott független országot, a bíborfesték révén híresültek el, és a kor nagy kereskedői voltak.

Honnan származtak?

A kánaáni népek eredete vitatott. Egyes kutatók szerint őshonosak ebben a régióban, és a lakosság folytonossága a neolitikumtól kezdődően kimutatható.⁵ Mások szerint a Kánaánban az i. e. 2. évezred kezdetén (azaz i. e. 2000–1800 között) tapasztalható határozott kulturális váltás egy új népcsoport

megjelenéséhez köthető, amely északról (Szíria belső területeiről és a Búblosz környéki tengerpartról) érkezett, és az alaplakossággal keveredve⁶ létrehozta azt a kultúrát, amelyet kb. i. e. 1800-tól kezdődően kánaániak nevezünk.⁷ Az új jövevények a történeti források szerint az amoriták voltak. A kánaáni kultúra i. e. 1750-1550 között élte virágkorát, majd történetének utolsó három évszázadában, i. e. 1500-1200 között egysége fokozatosan megszűnt. Az anyagi kultúrában, településszerkezetben, temetkezési szokásokban, kultuszban stb. ekkortól kezdődően kimutatható változatosság feltehetően a régióban bekövetkezett etnikai változásokra és a lakosság heterogén összetételére is utal.⁸

Mit mond a biblia?

A Biblia szerint Kánaán többféle népessége egyetlen közös őstől, Kánaántól származott. „Kánaán pedig nemzé Czídot (= az ókori Szidón neve Fönícia területén) az ő elsőszülöttét, és Khétet, Jebuzeust, Emoreust (= amorita népek), Girgazeust, Khivveust, Harkeust, Szineust, Arvadeust, Czemareust, Hamatheust. És azután elszéledtek a Kananeusok nemzetségei.” (1Móz 10,15-18) Vö.: „Amikor bevisz téged az Úr, a te Istened a földre, amelyre te bemenendő vagy, hogy bírjad azt, sok népet kiűz előled, a khitteust, girgazeust, emoreust, a kananeust, a perizeust, a khivveust és a jebuzeust: hétféle népet, nálad nagyobbakat és erősebbeket.” (5Móz 7,1)

Maga Kánaán Kám fia volt, aki az özönvíz után gúnyt űzött ittás apjából, Noéból. Az ekkor elhangzó prófétikus ítélet szerint Kám leszármazottai „szolgák szolgálivá” (1Móz 9,25) válnak majd. A Biblia szerint ez a jövendölés vált valóra később, amikor Izrael népe elfoglalta a kánaániták földjét, Kánaánt, és jórészt adófizetőkké tette annak lakóit (Bír 2,28). Az izraeli nép számára azonban ez a szomszédság korántsem bizonyult áldásosnak. A kánaáni népek újra megerősödve visszafoglalták - vagy fel sem adták - korábbi nagyvárosaikat (például Hácór, Lákis, Megiddó), sőt egy időben legyőzve Izrael népét, adófizetőkké is tették őket (Bír 4. fejezet, Jábin királysága).

A kánaáni népek i. e. 1200 körül vegyes házasságok révén fokozatosan kezdtek beolvadni az őket körülvevő izraeli és filiszteus törzsekbe, önállóságuk az északi, főként tengerparti városokban maradt csak meg, amely területet később

Föníciának nevezték (Szidón, Búblosz, Türosz).

A kánaáni népek vallási gondolkodása és rituáléja hosszú évszázadokon át mély benyomást gyakorolt a Kánaánba betelepülő népekre (lásd Baál, Asera, Dágon és Molok kultusza), és a Biblia szerint Isten ítélete e vallási elhajlás miatt sújtott le végül magára a választott népre, Izraelre is.

Kánaán a pátriárkák idején (i. e. 19-16. század)

A Biblia szerint Ábrahám és családja valamikor az i. e. 1800-as években érkezett Kánaán földjére a szíriai Haránból. A történeti források szerint ez az időszak éppen egybeesik az amorita népvándorlás egyik feltételezett, hasonló irányú hullámával. További párhuzam, hogy amikor Kánaánban nehezzé váltak az életfeltételek, akkor Ábrahám és családja átmenetileg Egyiptomba költözött, akárcsak más, korabeli nemzetségek. Ezzel kapcsolatban a leggyakrabban említett példa egy Beni Haszánban talált sírfestmény Szeszósztrisz fáraó (kb. i. e. 1897-1878) korából. A kép nyugat-ázsiai jövevényeket ('amukat) ábrázol, talán fémműveseket, akik Egyiptomban kértek menedéket. Vezetőjük neve tipikus nyugati-sémi név: Ab-sha vagy Ib-sha. Az ábrázolás megmutatja, hogyan néztek ki külsőleg a kor „kánaáni” emberei: szakállas arc, jellegzetes hajviselet, sokszínű ruha, és sajtós fegyverzet. Gyermekeiket és szerszámaikat hegyi szamar hordozza. A sírfestmény megerősíti, hogy ebben a periódusban Egyiptom nyitott volt a nyugati sémi (kánaáni néptörzsek?, amoriták?) jövevényekkel szemben, akik megjelentek a birodalom keleti határán mint vándor kézművesek, kereskedők vagy bevándorlók.

A pátriárkák korában Kánaán területén kisebb-nagyobb városok és a hozzájuk kapcsolódó falvak csoportosultak, amelyek szövetségesi viszonyban, vagy épp ellenségként éltek egymás mellett. A települések közötti pusztákon nomád népcsoportok legeltették állataikat, és megélhetésük biztosítására folyamatos harcban álltak egymással és a városokkal is.⁹ Északon Mezopotámia és Szíria, a középső területeken és délen Egyiptom kultúrhatása volt érezhető. Az egyiptomi birodalom ezenfelül politikailag-katonailag is nyomást gyakorolt a térségre, és kb. i. e. 1200-ig a birodalom részének tekintette azt. Főként katonai és kereskedelmi érdekeket követve a Nílus-deltától Gázáig tartó utat (Hórusz útja),¹⁰ a tengerparti utat (a későbbi Via Marist) és

a Negev déli részén fekvő Timna környéki rézbánya vidékét biztosította erődjei és hivatalnokai által. Nem véletlen tehát, hogy a bibliai kronológia egyik sokszor félreértett szakasza szerint „Izrael fiainak lakása pedig, míg Egyiptomban laktak, négyszázharminc esztendő volt” (2Móz 12,40-11). Ha figyelembe vesszük, hogy Ábrahám beköltözése idején Kánaán az egyiptomi birodalom része volt, akkor egyértelművé válik, hogy ez a 430 év az i. e. 1400-as években járt le, amikor is a Biblia szerint megtörtént a kivonulás (vö. 1Móz15,13). Ezt követően a bibliai kronológia számításai szerint már a zsidók formáltak jogot az Istentől kapott „Igéret földjére”.

Egyiptomban a Középbirodalom biztonságos évszázadai után (a pátriárkák korát tekintve Izsáktól kezdődően) hanyatlás következett. A birodalom elveszítette erejét az ún. második átmeneti vagy hükszosz korban (kb. i. e. 1786-1567).¹² A hükszosz megnevezést a hellenisztikus egyiptomi történetíró, Manethon vezette be, aki így határozta meg az Alsó-Egyiptomban (azaz a Nílus felső folyásánál) ez idő tájt uralkodó, idegen eredetű fáraókat. A név eredetileg két egyiptomi szóból ered: „hekau khasut”, azaz „idegen uralkodók”. Ezek az idegenek nyugati sémi, azaz „kánaáni” népcsoportok voltak, akik kezdetben békés beszivárgás nyomán tűntek fel a Nílus-delta keleti részén, később azonban, elűzve az egyiptomi fáraókat, saját dinasztiát alapítottak (15. dinasztia), fővárosuk Avarisz lett (Tell el-Dab’a).

A hatalmas város leletanyaga szinte teljesen azonos a korabeli kánaáni és szíriai városok anyagi kultúrájával. A Biblia szerint ezekben az évszázadokban került József, majd egész családja az egyiptomi birodalomba.

A kánaáni kultúra utolsó fázisa idején (i. e. 1500-1200) Egyiptom hatalma az Újbirodalom korai évszázadaiban megerősödött, később azonban fokozatosan gyengült. A kánaáni kultúra változása, differenciálódása, végül elszegényedése egybeesett a korabeli nagy népmozgásokkal, az izraeliták és a tengeri népek megjelenésével.¹³

A pátriárkák korabeli Kánaánról egyiptomi, mezopotámiai és helyben készült írott szövegemlékek tanúskodnak. Ezek közül a legjelentősebbek (időrendi sorrendben): Szinuhe története,¹⁴ az egyiptomi átokszövegek,¹⁵ az eblai és a maribeli agyagtáblák, az ugariti leletek, az egyiptomi fáraók hadjáratának feliratai és az amarnai levelek.¹⁶ A korszak legvégéről, Merneptah fáraó feliratáról (kb. i. e.

1220) már ismerjük Izrael nevének első, Biblián kívüli írott említését is.

A kánaáni népek anyagi kultúrája

Kánaán területén a viszonylag csekély írott forrásanyag miatt a korbéli társadalom, kultúra, életmód stb. megismerésében nagy jelentősége van a tárgyi forrásoknak, azaz a régészeti leletanyagoknak. A 20. század végéig a kutatások főként a nagyobb városok feltárására koncentráltak. Manapság azonban egyre kiemeltebb helyen szerepel a kisebb települések, alacsony tellek, illetve ideiglenesebb lakóhelyek vizsgálata. Kánaán földjén az i. e. 1800-as évektől kezdődően kialakuló új anyagi kultúra alapvetően városias életmódot teremtett: erősített települések hálózata jött létre (Megiddó, Gézer, Jerikó, Hácór, Sikkem), a kereskedelem pedig nemzetközivé szélesült. Az urbanizáció mértékét jól tükrözik az egyiptomi átokszövegek. A korai átokszövegek (i. e. 2000 körül) még csak kevés kánaáni várost említenek: például Jeruzsálemet, Ashkelónt és Rehovot. A késői szövegcsoporthoz tartozó feliratok (i. e. 1800 körül) már sokkal több középső bronzkori településnevet sorolnak fel. Mindez arra utal, hogy közel 200 év alatt a kánaáni városhálózat jelentősen kibővült.¹⁷ Az i. e. 1500–1400-as években a településszerkezet általános hanyatlást mutat, ugyanakkor megnőtt a kisebb falvak és a települések közt lakó félnomád pásztorok népessége.¹⁸

Kánaán lakóinak többsége a korszak nagy részében – i. e. 1500 körülig – nagyobb kiterjedésű, több védművel is ellátott városban, vagy az ezekhez tartozó, kisebb, erősítés nélküli falvakban élt. A városhálózat a tengerparti sávban, a Jezréel-völgyben, a Jordán árokrendszerének északi és középső részén, valamint a főbb kereskedelmi utak mentén volt a legsűrűbb. Egy átlagos település 10–14 holdat ölelt fel, a nagyobb városok elérhették a 35–40 hold kiterjedést is, a legtekintélyesebb méretű lakóhely azonban kétségkívül a Szíriához közeli Hácór (Hásor) volt, a maga kb. 141 hold területével. Különleges státuszáról a Biblia is megemlékezik (Józs 11,10).¹⁹

A városokat kőalapozásra emelt, 3–4 méter vastag agyagtégla falak és védőbástyák védték. A legnagyobb településeket hatalmas méretű, különféle szerkezetű, földből épített sáncokkal vették körül.²⁰ A Kánaán kikémlésére küldött zsidó férfiak egyenesen „égig érőnek” látták ezeket a védőfalakat (5Móz

1,28.) A településeket vízforrás közelében, kisebb domb vagy hegy tetején építették. Nagy gondot fordítottak egy-egy város biztonságos vízellátására is: föld alatti, titkos csatornákon vezették a közeli vízforrás vizét a falakon belülré (például Megiddó, Jeruzsálem), vagy a védműveken belüli mély vízgyűjtőket alakítottak ki (például Hácór).

A nagyszabású központi építkezések jól szervezett társadalomra és erős központi hatalomra utalnak. A város vezetése tervező mérnököket foglalkoztatott, és a köznép erejét összehangolva vezényelte le a nagy emberi erőt igénylő fejlesztéseket. A városok lakosságát a városvezető uralkodói (királyi) udvar és adminisztrációs személyzete, katonák, kereskedők, kézművesek, munkások és a házaknál dolgozó rabszolgák alkották. A falvakban élők főként mezőgazdasági munkákkal foglalkoztak, és a városi piacra hozták termékeiket.

Egy-egy város falain belül átlagosan 150-200 ház állt, szabályos, utcákkal tagolt lakónegyedekbe rendezve. A város legelőkelőbb pontjára a helyi uralkodó palotáját és a közösségi célt szolgáló kultikus negyedet építették fel. A kánaáni magánházakról a legtöbbet Jerikó feltárásából tudhatunk.²¹ A házakat általában egy fallal zárt udvar vette körül, amely az utcára nyílt. A központi udvarból különféle helyiségekbe lehetett jutni, az udvar maga részben fedett volt. Az épületek emeletesek lehettek. A földszint szolgált raktárként és a lábasjóság menedékeként, míg a felső szinten alakították ki a lakóteret, de itt végezték a fontosabb házimunkákat is (szövés, fonás, őrlés). A lapos tetőt a nyári hőségben alvásra is igénybe vették. Egy átlagos ház bútorzata faasztalból, székekből, padokból és ládákból állt. Ágyat ritkán használtak, helyette összetekert gyékényszőnyeg szolgált fekvőhelyként. A hétköznapi élet kényelmét számos tárgy szolgálta: pipereholmik csontborítással díszített fadobozban, fonott gyékénytárolók, kosarak és szőnyegek, fatálak és fa evőeszközök, agyagból készült főző-, tároló-, ivó- és díszedények, mivesebb alabástrom és fajansz vázák stb.²²

A középületek közül a paloták egy nagy központi udvarból és az azt körülvevő helyiségekből álltak. A templomok szerkezetileg több formát is követhettek. A legelterjedtebb templomforma, amelyet Szíriától a Nílus-deltáig megtalálhatunk, nagyobb méretű, szimmetrikus, háromszatú épület volt: előcsarnok, főterem, hátul, a bejárattal szemben kis fülkével vagy helyiséggel, az ún. „szentek szentjével”. Ezt a templomtípust a nyugati sémi kultúrákban használt

templomtípusok alapjának tekinthetjük, ahol a helyi panteon főisteneit (Baál, Hadad, Istár, Samas, Dagon, Resef) tisztelték. Szerkezetében hasonló volt a későbbi jeruzsálemi (salamoni) templomhoz.²³ Ezenkívül a korszakból kisebb méretű, szimmetrikus és vegyes formájú zárt templomokat, valamint nyitott, szakrális tereket is ismerünk. Utóbbiak a Biblia által sokat emlegetett „bamah”-k, azaz „magas helyek”. E nyitott kultikus tereket általában zárt fallal választották el a profán világtól. Belső terük sokszor kövezett, a kultuszt szabadon álló, nagyméretű kőtömbök, magasra halmozott kövekből rakott oltárok, Asera-oszlopok, továbbá vízgyűjtők szolgálták.²⁴ A Biblia szerint a kánaániták ezeken a „magas helyeken” mutatták be véres áldozataikat - emberáldozataikat is - isteneiknek. A templomok mellett virágzott a szakrális (férfi és női) prostitúció, továbbá nagy szerepe volt a különféle jósoknak, halottidézőknek is.

Kánaán területén i. e. 2000-1500 között a tömegsíros temetkezés volt általános. Ez a temetkezési szokás összefüggött a városi társadalommal, amelynek családjai hosszú generációkon keresztül ugyanoda kívántak temetkezni. A periódus gazdag, sziklába vájt üreges temetkezései tucatjával kerültek elő például Jerikóból. Az elhunytat egy faágyra fektették a sírűreg közepén. A régebbi temetkezések maradványait az üreg szélében gyűjtötték össze. Ugyanabban a sírűregben temetkezések sokasága volt, gazdag mellékletekkel együtt (edények, többféle élelem maradványaival, fatárolók, fegyverek, különféle szerszámok, ékszerek és pecsétek). Szokatlan jelenség a jerikói sírok esetében, hogy a szerves anyagok részben megmaradtak, különösen a fából készült bútorok és szerszámok, amelyek alapján jól rekonstruálható a korabeli bútorzat, viselet és táplálkozási szokás.²⁵ A kánaáni kor késői szakaszában (i. e. 1500-1400 után) a temetkezési szokások nagyon különbözőek lettek. Ez a sokféleség talán ismételten a népesség etnikai tarkaságára utalhat.²⁶

A korabeli tárgyi kultúra legtöbb emlékét a sírok leletanyagából ismerjük. A kánaániak sokféle hasznos eszközt, fegyvert, ékszert, edényt stb. adtak halottaik számára a túlvilági élethez. A fennmaradt kézművestermékek a kánaáni kultúra magas szintjéről tesznek bizonyosságot.

A kánaáni kerámia korongolt, jó minőségű, gazdag formakincsű és változatos díszítésű volt. I. e. 2000-1500 között az edények felületét gyakran fedték be fényes, vörös agyagmázzal (szlip). Ritkábban festett fekete vagy vörös

motívumokat is alkalmaztak. A későbbi évszázadokban sokkal heterogénebb lett a kánaáni kerámiaanyag: bikróm (két színben festett kerámia), vajkrém alpra festett barna díszítés, díszítetlen vagy matt kerámia egyaránt előfordult. Emellett élénk kereskedelmi kapcsolatokra utalnak a mükénéi, ciprusi, szíriai és egyiptomi import kerámiák.²⁷

A kánaáni korban fejlődött ki és vált igazán magas fokúvá a bronzművesség. A vas csak az i. e. 1200-as évektől kezdett elterjedni a térségben. A bronz a réz és ón (5-10 százalékos) ötvözete. A bronz erősebb volt, mint a korábban használt réz, ezért alkalmasabb volt fegyvernek, használati tárgynak és mindennapos ékszernek. Jelenlegi ismereteink szerint az ón Kánaánhoz legközelebbi forrása az ókori időkben Afganisztánban volt, a rezet a Negev déli részén lévő bányákból (Timna) nyerték, vagy Ciprusból szállították. Mindebből következik, hogy a bronzművesség elterjedésének egyik alapfeltétele a távolsági kereskedelem lehetett. Az i. e. 18. századi maribeli dokumentumok hivatkoznak is arra, hogy ónnal megrakott hajók mentek a Közel-Kelet városaiba, például Hácórba is.²⁸

A bronzból készült használati tárgyak közül a legelterjedtebbek a fegyverek és az ékszerek voltak. A háborúskodás hozzátartozott a mindennapi élethez. Minden férfi értett a fegyverforgatáshoz, de kialakult az állandó hadsereg is. A harci eszközök közé tartozott a harci bárd (kacsacsőr formájú, majd véső formájú), az egyenes, hosszú tör, később a sarló formájú kard és a lándzsa.²⁹ Gyakran kerül elő hosszú, ezüst vagy bronz ruhatű, amelyet egy hosszúkás, test köré csavarható ruhadarab megtűzéséhez használtak. Ezt általában magasabb rangú hivatalnokok vagy királyok viselték felsőruhaként. Az ékszerek között ezenkívül függőket, gyűrűket és fülbevalókat találhatunk. A függők között elterjedtek voltak az arany- vagy ezüstlemezből kivágott, szögletes lapocskák, amelyeket a termékenységistennő bevésett jelképeivel (meztelen női alak vagy nemi szervek) díszítettek.

A kánaáni művészeti ábrázolások közül csak néhány nagyméretű kőreliefet, illetve szobrot ismerünk. Általánosabbak a kisméretű hengeres pecsétek, vésett elefántcsont tárgyak, valamint a fém- és agyagszobrok.

A legnépszerűbb bronz szobortípus egy fiatal hadiistent ábrázolt, feltehetően Baált (Hadadot), akit lépő pozícióban, kezében fegyverrel jelenítettek meg. A trónon ülő, hosszú köpenyes istenszobrok feltehetően Élt szimbolizálják, aki a

kánaáni panteon feje volt. A meztelen női istenszobrok talán Astartét, a szerelem és termékenység istennőjét mutatják. Egy másik, trónon ülő istennő, aki hosszú köpenyt visel, talán Él felesége.³⁰ Az öntőformába préselt agyagplasztikák nagyon népszerűek voltak a kánaáni népek körében. Általában meztelen női istent ábrázoltak, és a Bibliában is említett teraphimhoz hasonlóan (1Móz 31,19- 35; 1Sám 19,13- 16) nők használhatták.³¹

Néhány fémszobor halandókat ábrázol. Az egyik legszebb példány egy hácóri bronzplakett, amelyen egy szakáll nélküli király vagy pap látható, a kánaániakra jellemző hosszú köntösben, kezét áldást osztóan emeli fel.³²

A művészeti tárgyak díszítésének tanulmányozása jól hasznosítható a kánaáni hitvilág és a mindennapi élet megismerésében, valamint a külső és helyi kulturális elemek keveredésének vizsgálatában. Az import művészeti tárgyak a kereskedelmi kapcsolatok irányát is tanúsítják. A kézművestermékek közül a legtöbb művészi vonást az elefántcsont faragványok képviselik. Ezek egy része komplett tárgy (például kozmetikai vagy kisebb tárolódoboz, szobor), vagy valamilyen bútordísz (ágy, láda, trónszék berakása). Stílusuk gazdag és jól kidolgozott, kánaáni, egyiptomi és mükénéi hatást mutató elemekkel. A díszítőmotívumok között különféle növények, állatok (oroszlán, griff) és mitológiai jelenetek szerepelnek. Ez a kevert stílushasználat összhangban van a korszak kozmopolita jellegével és élénk külkereskedelmi kapcsolataival.³³

A kánaáni kultúra kétségkívül legnagyobb öröksége azonban alfabetikus írásrendszere, amely a későbbi évszázadokban föníciai-görög közvetítéssel jutott el Nyugatra. A régészeti leletek tanúsága szerint a kánaáni népek ugyanakkor egymással párhuzamosan többféle írásrendszert is használtak.

a) Akkád ékírás: Például egy irodalmi szövegemlék Megiddóból, amely a Gilgames-eposz egy részletét tartalmazza. Feltehetően egy írnökiskola meglétére utal. Az akkád nyelv volt ebben az időben a Közel-Kelet közvetítő nyelve.

b) Ugariti ékírás: Egyszerűbb, helyi variánsú ékírás, amelyet nem csak Ugaritban használtak. Ez már egyfajta betűírás volt, 30 mássalhangzós jellel.

c) Lineáris ábécé: Legkorábbi emléke az i. e. 16. századból, Gézerből került elő. Nagyobb számban kerültek elő a Nyugat-Sínain hasonló, i. e. 15. századi

szövegtöredékek (protosínai írás). Több írásjel hasonlóságot mutat az egyiptomi hieroglifákkal is. 27 jelből áll, amelyek mindegyike mássalhangzó.³⁴

Bár a szövegemlékek száma nem túl sok, a kevés feliratos emlék ellenére annyi mégis mindenképpen bizonyos, hogy a betűírás feltalálása forradalmi változást hozott az emberiség történelmében. Frank Moore Cross szavaival: „A proto-kánaáni ábécé feltalálása hatalmas innováció volt az írás egyszerűsödésében, amelyet az ókori világ egyik legnagyobb intellektuális eredményének nevezhetünk... A betűírás megteremtése az első lehetőség volt a kultúra demokratizálódására... az írásbeliség futótűzként terjedt el, és a kultúrtörténet új korszaka vette kezdetét...”³⁵

Jegyzetek

1 E. M. Meyers (szerk.): *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Oxford, Oxford University Press, 1996. 409-410.

2 Elsősorban Nuzi hurrita lakosú városának ékírásos táblái nyomán. A hurriták Mezopotámia északi részén éltek, az akkád ékírást használták, de nyelvük nem kapcsolódik sem a sémi, sem az indoeurópai nyelvcsaládhoz.

3 Lásd bővebben M. C. Astour: *The Origin of the Terms „Canaan”, „Poenician”, and „Purple”*. *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (1965): 346-350.

4 A. Negev - S. Gibson (szerk.): *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. New York, Continuum, 2001. 110.

5 J. Tubb: *Canaan and Canaanites. Peoples of the Past*. University of Oklahoma Press, 1998. 15.

6 Ezt az elméletet vallja többek között W. G. Dever és A. Mazar. Lásd bővebben: A. Mazar: *The Archaeology of the Holy Land of the Bible (10 000-586 B.C.E.)*. The Anchor Bible Reference Library, Doubleday etc., 1992. 188-189.

7 Az első ókori dokumentum, amely a Kánaán területén lakókat „kánaáninak” nevezi, Mariban, egy Eufrátesz parti nagyvárosban született

i. e. 1800 körül.

8 A. Mazar, i. m., 257.

9 Bővebben lásd N. P. Lemche, in J. M. Sasson (szerk.): *Civilizations of the Ancient Near East*. Vol. II. New York, 1995. 1195-1218.

10 A kutatók által vitatott, hogy pontosan mikortól kezdődően és hol húzódott az a katonai felvonulási út, amelyet I. Széthi fáraó (kb. i. e. 1304-1290) karnaki felirata említ és ábrázol. Az útvonalat a legveszélyesebb szakaszokon 12 erőd biztosította. A régészeti felmérések eddig kb. 60 kisebb korabeli települést azonosítottak az út nyomvonalá mentén. E. D. Oren, in A. F. Rainey (szerk.): *Egypt, Israel, Sinai*. Tel-Aviv, 1987. 69-119.

11 Ugyanez az igehely a Septuagintában már így olvasható: „Izrael fiainak lakozása pedig Egyiptom és Kánaán földjén négyszázharminc esztendő.”

12 A kronológia A. Mazar korábban idézett könyvén alapul.

13 Egyiptom és Kánaán korabeli kapcsolatáról lásd bővebben D. B. Redford: *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*. Princeton University Press, 1992.

14 Szinuhe meséje az ókori egyiptomi irodalom egyik legismertebb és legszebb alkotása. Bár a történetet ma a legtöbb egyiptológus fikcióként értelmezi, adatait mégis elfogadhatónak tartják. Az elbeszélés szerint Szinuhe a Középbirodalom 12. dinasztiáját megalapító I. Amenemhat fáraó (kb. i. e. 1991-1962) halála után egy összeesküvés miatt elmenekül Egyiptomból, és vándorlása közben keresztülhalad Kánaán és Szíria területén is. Történetében élénk képet rajzol a vidékről, amelyet termékenynek ír le: árpa, olíva, szőlő, méz és sokféle nyáj jellemezte. Ugyanakkor a lakosság sáttortáborban élt, nem folyamatosan megtelepedett falvakban vagy városokban. A teljes angol fordítás: M. Lichtheim: *Ancient Egyptian Literature*. Volume I. Berkeley, University of California Press, 1973. 223-233.

15 Az agyagedényekre vagy szobrokra írt mágikus szövegek Egyiptom ellenségeit sorolják fel és átkozzák meg. A feliratok két csoportba oszthatók. A korai átokszövegek a 20. dinasztia elejére (i. e. 2000 körül), míg a késői szövegcsoporthoz tartozó feliratok a 20. dinasztia végére (i. e. 1800 körül) datálhatók.

16 III. és IV. Amenhotep fáraók levéltára, amely El-Amarnából került elő. Ezek közül jelentősek a korabeli kánaáni uralkodókkal váltott üzenetek.

17 Lásd bővebben A. Ben-Tor, in Y. Amit - E. Ben Zvi (szerk.): *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context*. Wiona Lake, Eisenbrauns, 2006. 63-87.

18 A. Mazar, i. m., 239-242.

19 Lásd bővebben R. Gonen: *Urban Canaan in the Late Bronze Age Period*. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 253 (Winter, 1984), 61-73.

20 Ez utóbbit a szakirodalom rámpának nevezi. Többféle formában fordult elő, de szerkezetileg alapvetően egy masszív építésű, középső kőfal magból és az azt körülvevő föld, téglatörmelék és tapasztott meszes rétegek kombinációjából állnak. A rámpák szélessége 40-80 méter között változott, a magasságuk pedig elérhette a 20 (!) métert is. A. Kempinski, in A. Ben-Tor (szerk.): *The Archeology of Ancient Israel*. Yale University Press, 1992. 176-177.

21 K. Kenyon: *Digging up Jericho*. London, 1957.

22 Részletesebben lásd I. Ziffer: *At that time the Canaanites were in the land. Daily Life in Canaan in the Middle Bronze Age 22 000-1550 B.C.E.* Eretz Israel Museum, Tel-Aviv, 1990. 17-25.

23 A. Mazar, i. m., 211-212.

24 Bővebben a kor szakrális építményeivel kapcsolatban lásd A. Biran (szerk.): *Temples and High Places in Biblical Times*. Jerusalem, 1981; illetve újabban B. A. Nakhai: *Archeology and the Religions of Canaan and Israel*. The American Schools of Oriental Research, 2001.

25 K. Kenyon: *Excavations at Jericho*. Vols. 1-2. Tombs, London, 1960, 1965.

26 R. Gonen: *Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan*. American Schools of Oriental Research, Dissertation Series 7, Wiona Lake, Eisenbrauns, 1992. 148-169.

27 Bővebben lásd Ziffer, i. m., 26-50.

28 A. Mazar, i. m., 184-185.

- 29** Lásd bővebben S. Shalev: *Swords and Daggers in Late Bronze Age Canaan*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004.
- 30** Lásd bővebben O. Negbi: *Canaanite Gods in Metal*. Tel-Aviv, 1976.
- 31** J. B. Pritchard: *Palestinian Figurines in Relation to Certain Goddesses Known Through Literature*. London, 1943.
- 32** A kánaáni ikonográfiával kapcsolatban lásd bővebben O. Keel - C. Uehlinger: *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel*. Minneapolis, Fortress Press, 1998.
- 33** Bővebben lásd R. D. Barnett: *Ancient Ivories in the Middle East*. Qedem, Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, 14., 1982.
- 34** A. Negev - S. Gibson (szerk.): *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. New York, Continuum, 2001. 110-111.
- 35** F. M. Cross (szerk.): *Symposia Celebrating the 75th Anniversary of the American Schools of Oriental Research (1900-1975)*. Cambridge, Mass, 1979. 101-111.